

**Métamorphoses de l'insolite
dans la littérature d'expression française
du XVIIIe au XXIe siècle**

Métamorphoses de l'insolite dans la littérature d'expression française du XVIIIe au XXIe siècle

Textes réunis par
Magdalena Wandzioch

Uniwersytet Śląski

OFICyna WYDAWNICZA

Katowice 2012

Recenzent:
Prof. UMCS dr. hab. Czesław Grzesiak

Do przygotowania okładki wykorzystano fragmenty (< 30%) następujących obrazów:
Giuseppe Arcimboldo: *Bibliotekarz*
Hieronim Bosch: *Tryptyk Kuszenie Świętego Antoniego*
Salvadore Dali: *1931/32; 1932/45; 1934/71*

Publikacja sfinansowana ze środków Uniwersytetu Śląskiego – projekt badawczy własny
Nr N N103 024837

© 2012 by Uniwersytet Śląski w Katowicach
All rights reserved

ISBN 978-83-60743-58-4

Wydawca:
Oficyna Wydawnicza Wacław Walasek
Katowice, ul. Mieszka I 15
wacek@oficynaww.pl

Projekt okładki:
Rafał Gadomski

Wydanie I

Sommaire

Avant-propos	7
Andrzej Rabsztyń Les visages du « séducteur » dans la littérature fantastique des Lumières d'expression française : Belzébuth, Eblis, Belial	9
Magdalena Wandzioch De l'insolite expliqué à l'insolite accepté. L'étude d'un motif	33
Aleksandra Komandera La fidélité ou la trahison ? Incarnations de l'insolite dans le conte français du XX ^e siècle	56
Katarzyna Gadomska Quelques remarques sur les métamorphoses du « nouveau fantastique » d'expression française	80
Adam Knapik Personnage insolite dans le roman populaire du XXI ^e siècle. Le cas du ro- manesque de Marc Levy	107
Magdalena Zdrada-Cok Les métamorphoses de l'insolite dans le romanesque de Tahar Ben Jelloun	127
En guise de conclusion	167
Streszczenia	171

Avant – propos

L'*insolite*, du latin *insolitus* (de *solere* – avoir coutume), conçu comme un phénomène transgressant les normes généralement admises ou bien considéré comme une négation des lois naturelles, a sa place incontestable depuis toujours dans la littérature. En puisant à des sources littéraires, aires culturelles et courants philosophiques divers, la littérature du XVIIIe siècle introduit des éléments merveilleux (inspirés par l'imaginaire populaire européen et oriental), occultes et (pré)fantastiques annonçant ainsi la catégorie de l'insolite. Au moment de la rencontre de la transcendance à laquelle on ne croit plus et de la rationalité incapable de décrire toute la réalité, apparaît la littérature qui traite le surnaturel comme fiction littéraire. Les ouvrages majeurs de J. Cazotte, de J. Potocki et de W. Beckford ouvrent la voie au fantastique au sens propre du terme. En effet, au XIXe siècle, on voit la naissance du fantastique appelé désormais canonique ou classique, dû à l'intrusion dans la banalité quotidienne de l'élément surnaturel et perturbateur à la fois. En conséquence, dans l'univers représenté, le personnage déconcerté se trouve dans une situation menaçante qui le dépasse et qu'il ne peut ni maîtriser ni comprendre. De plus, la narration à la première personne rend possible la lecture identificatoire : le lecteur accepte donc les règles du jeu fantastique et partage l'expérience du protagoniste : l'angoisse et l'incertitude. Cependant, à la même époque, on observe d'autres tendances qui témoignent des métamorphoses subies par la littérature fantastique. Il y a des auteurs (par exemple A. Dumas) dont les récits, par les emprunts aux genres avoisinants, préparent le passage de l'esthétique du conte fantastique traditionnel à l'esthétique du conte insolite de l'époque suivante.

Les conteurs et nouvellistes français du XXe siècle se référant à la convention de l'insolite, créent les formes brèves à la frontière du fantastique et du merveilleux traditionnels. Ils jouent avec les normes génériques et forment une classe autonome de récits qualifiés de « contes insolites ». Ces auteurs différents (G. Apollinaire, J. Supervielle, B. Vian, M. Noël, M. Schneider, P. Gripari, Ph. Dumas et B. Moissard, P. Fleutiaux) ont en commun la prédilection pour toutes sortes de transformations : celles des personnages, des objets et du cadre. Ainsi, forment-ils un univers surnaturel propre à l'imaginaire du XXe siècle et destiné au lecteur contemporain.

De nos jours, notamment dans la seconde moitié du XXe et la première du XXIe siècles), le « nouveau fantastique » (appelé aussi le « néofantastique », l'« insolite

quotidien », l'« insolite tranquille » ou le « *mainstream horror* ») constitue une des plus importantes tentatives de renouveler l'insolite. Les romans et les récits néofantastiques (de J.-P. Andrevon, S. Brussolo, J.-P. Bours, H. Corriveau, A. Dorémieux, A. Duguël, J. Pelchat, C.-E. Yance) mettent en scène les personnages « vides » et abstraits qui, dans le cadre spatio-temporel réel et irréel à la fois, sont confrontés au phénomène, de plus en plus envahissant, et souvent dépourvu d'élément surnaturel pur. Le néofantastique devient ainsi un genre varié et complexe qui se réfère, soit par la rupture soit par la continuation, à son héritage fantastique, qui profite de l'expérience du « *mainstream littéraire* », enfin, qui dépasse les limites de la littérature en empruntant certains éléments à la culture populaire.

L'insolite n'apparaît pas seulement dans les formes brèves, c'est également le genre romanesque populaire qui en fait son domaine de prédilection. M. Levy crée des personnages à caractéristiques extraordinaires qui semblent issus de la littérature de surnaturel, mais qui sont ancrés dans la modernité.

À la même époque, l'esthétique, qui abolit les frontières entre le fantastique et l'onirisme, est présente dans la littérature maghrébine d'expression française. Ce phénomène se manifeste notamment dans la prose de T. Ben Jelloun qui poursuit le dialogue de deux traditions littéraires – orientale et occidentale –, en s'inspirant à la fois du paradigme du roman traditionnel et du conte arabe. À travers la superposition des éléments réalistes et insolites et par l'effacement des frontières entre la poésie, la prose et le discours journalistique, T. Ben Jelloun fait de son œuvre le champ des recherches transculturelles. Les représentations insolites qu'il propose se dotent de dimensions métalittéraire et intertextuelle.

Les études réunies dans le présent volume se proposent, sans prétendre à épuiser le sujet, d'approfondir quelques aspects de l'insolite et de ses métamorphoses.

Nous tenons à exprimer notre grande reconnaissance à Monsieur Jean-Pierre Darcel pour ses précieux conseils et aide dans la rédaction du texte français de ce volume.

Auteurs

Streszczenia

Andrzej Rabsztyn

Oblicza « uwodziciela » we francuskojęzycznej literaturze fantastycznej epoki Oświecenia: *Belzébuth, Eblis, Belial*

Wbrew powszechnemu założeniu, że rozkwit literatury fantastycznej przypada na wiek XIX, literatura Oświecenia – epoki wyraźnie rozgraniczającej zjawiska racjonalne od irracjonalnych – czerpiąc swą materię z różnych źródeł literackich i kręgów kulturowych, a także nurtów filozoficznych oraz wprowadzając elementy baśniowe, fantastyczne, okultystyczne i ezoteryczne, zapowiada tym samym kategorię niezwykłości. Powstają równocześnie utwory inicjujące i jednocześnie zapowiadające klasyczną dziełnastowieczną fantastykę, w której zaburzenie porządku naturalnego spowodowane jest pojawieniem się różnego typu zjawisk nadprzyrodzonych.

Niniejsze studium poświęcone jest metamorfozom i różnym obliczom diabła (jako uwodziciela) w trzech najbardziej reprezentatywnych pod tym względem dziełach XVIII wieku, autorstwa trzech różnej narodowości pisarzy, ale piszących w języku francuskim. Chodzi zatem o takie utwory jak: *Le Diable amoureux* (1772) J. Cazotte'a, *Vathek* (1787) W. Beckforda i *Le Manuscrit trouvé à Saragosse* (1794) J. Potockiego. Celem pracy jest ukazanie metamorfozy, jakiej ulega figura diabła oraz jego różnorodnych wcieleń u trzech różnych pisarzy. Kluczowy więc wydaje się być w powyższych utworach motyw paktu zawartego z istotą nadprzyrodzoną, ale również z czytelnikiem oraz poszczególne etapy i konsekwencje uwodzenia, mające wpływ na zakończenie w analizowanych utworach.

Magdalena Wandzioch

Od niezwykłości wyjaśnionej do niezwykłości zaakceptowanej Studium pewnego motywu

Artykuł jest analizą sposobu przedstawienia motywu niedźwiedzia w czterech opowiadaniach, czterech pisarzy: A.-F. Prévosta, A. Dumasa, P. Mérimée'go i P. Gripari'ego, reprezentujących różne epoki i różne prądy literackie. W osiemnastowiecznym opowiadaniu (bez tytułu) A.-F. Prévosta metamorfoza człowieka w niedźwiedzia dokonuje się na oczach bohatera i zostaje wyjaśniona, w sposób mało przekonujący czytelnika,

praktykami magicznymi i przesądami. W epoce romantyzmu, A. Dumas, w opowiadaniu „Les chasses du comte de Foix”, traktuje przemianę postaci ludzkiej w zwierzęcą i ponownie zwierzęcia w człowieka, jako zjawisko nadprzyrodzone, niewyjaśnione, które wpisuje się w kontekst religijny i tak ewentualnie może być interpretowane. W drugiej połowie XIX wieku, zgodnie z tendencjami literatury fantastycznej, P. Mérimée w opowiadaniu „Lokis” pozostawia czytelnikowi problem interpretacji niezwyklego zjawiska, sam nie sugerując jednoznacznego rozwiązania. W XX wieku, w opowiadaniu „L'Ours”, P. Gripari, niezwykłość ukazuje jako fakt obecny w codziennym życiu i nie wzbudzający ani przestachu, ani zdziwienia.

Na podstawie tych czterech, typowych opowiadań prześledzić można metamorfozy kategorii niezwykłości w literaturze, a także ewolucję technik stosowanych przez pisarzy. Świadczy to o tym, że to nie użycie motywu, ale sposób jego traktowania, decyduje o charakterze opowiadania i jego przynależności gatunkowej.

Aleksandra Komandera

Wierność czy zdrada? Wcielenia niezwykłości w dwudziestowiecznym opowiadaniu francuskim

Zmiany oraz nowe wcielenia kategorii niezwykłości można zaobserwować w opowiadaniach francuskich XX wieku pochodzących ze zbiorów opowiadań i nowel takich pisarzy jak: G. Apollinaire (*L'Hérésiarque et Cie*), J. Supervielle (*L'Enfant de la haute mer*), M. Yourcenar (*Nouvelles orientales*), B. Vian (*Le Loup-garou et autres nouvelles*), M. Noël (*Contes*), M. Schneider (*Aux couleurs de la nuit*), P. Gripari (*Diabla, Dieu et autres contes de menterie; Le Gentil Petit Diable et autres contes de la rue Broca*), Ph. Dumas i B. Moissard (*Contes à l'envers*) oraz P. Fleutiaux (*Métamorphoses de la reine*). Te krótkie teksty narracyjne mają w sobie elementy fantastyki i baśniowości, jednakże modyfikacje jakim podlegają zjawiska nadprzyrodzone, charakterystyczne dla tych pokrewnych kategorii estetycznych, oraz transgresje norm gatunkowych powodują, że utwory te tworzą nową grupę tekstów – „opowiadań niezwykłych”.

Pierwszym etapem opisanego metamorfoz niezwykłości w opowiadaniach francuskich XX wieku jest przedstawienie współczesnych definicji tej kategorii oraz porównanie ich z fantastyką i baśniowością. Następnie analizie poddane są teksty literackie, co pozwala na usystematyzowanie cech nowej poetyki w obrębie podstawowych struktur dzieła literackiego takich jak: postać (diabeł, wilkołak, wróżka), przedmiot (manekin, obraz, magiczne buty), czas i przestrzeń (światy z pogranicza fantastyki i baśniowości) czy funkcja (gra z humorem vs gra ze strachem). Badania kończą się refleksją nad percepcją opowiadania niezwykłego przez czytelnika, który właściwie odczytuje tekst dzięki znajomości reguł gry intertekstualnej oraz kodu literackiego.

Katarzyna Gadomska

Kilka uwag o metamorfozach francuskojęzycznej nowej fantastyki

Artykuł pt. « Quelques remarques sur les métamorphoses du nouveau fantastique d'expression française » stanowi próbę zasygnalizowania kilku wybranych modyfikacji, którym ulega współczesna odmiana fantastyki francuskiej, belgijskiej i quebeckiej w wieku XX i XXI.

Metamorfozy te obejmują, między innymi kadr przestrzennoczasowy, który współtworzy, tak jak w wieku XIX, iluzję referencyjną, ale w odmienny, bardziej abstrakcyjny, uniwersalny, sposób, nie odsyłając do konkretnej rzeczywistości, lecz tworząc jej wiarygodną, lecz niedookreśloną alternatywę. Poprzez odczucie „niepokojącej (freudowskiej) obcości”, kadr czasoprzestrzenny może również wyrażać stan ducha protagonisty. Wreszcie, czas i przestrzeń, poprzez różnorakie dystorsje i odkształcenia, mogą, w strukturze tekstu, pełnić rolę „zjawiska fantastycznego” odcinając się w ten sposób od swych dziewiętnastowiecznych, statycznych odpowiedników.

W kolejnym paragrafie artykułu, refleksji zostaje poddana tożsamość postaci neo-fantastycznej. Ukazane są paralele między bohaterem nowej fantastyki i nowej powieści, a także znaczący wymiar kobiety jako głównej bohaterki nowej fantastyki oraz, jako tego bezpośrednią konsekwencję, ukazanie perspektywy feministycznej postrzegania rzeczywistości.

Wreszcie, zostaje omówiony gatunek „gore” jako jedna z najważniejszych metamorfoz zjawiska fantastycznego, tj. jego odcięcie się od czystej nadnaturalności, tak charakterystycznej dla XIX wieku.

Adam Knapik

Postacie niezwykle w powieści popularnej XXI wieku. Powieściopisarstwo Marca Levy'ego

Postacie niezwykle pojawiają się także we współczesnej literaturze popularnej, czego dobrym przykładem są powieści francuskiego pisarza Marca Levy'ego. W artykule zostały przedstawione cztery przykłady postaci niezwykle: bohater o podwójnej osobowości, duch, robot oraz wędrująca dusza. Są one bohaterami następujących powieści: *Jak w niebie*, *Siedem dni dla wieczności*, *W następnym życiu*, *Jeszcze się spotkamy*, *Wszystko, czego nie zdążyliśmy powiedzieć*. Odwołując się do źródeł teoretycznych, autor artykułu analizuje wyżej wymienione przykłady postaci uwzględniając następujące kryteria: sposób w jaki zostają wprowadzone do powieści, misja jaką realizują, wygląd, szczególnie umiejętności, cechy charakteru, zachowanie, niezwykle przygody i wydarzenia w jakich uczestniczą oraz uczucia jakie przejawiają. W artykule zostaje również podjęta próba odpowiedzi na pytanie dlaczego we współczesnej powieści popularnej pojawiają się postacie niezwykle, a także na czym polega dokładnie ich niezwykłość.

Magdalena Zdrada-Cok

Metamorfozy niezwykłości w powieściach Tahara Ben Jellouna

Artykuł poświęcony jest metamorfozom niezwykłości w prozie Tahara Ben Jellouna, członka Akademii Goncourtów, najbardziej znanego przedstawiciela francuskojęzycznej literatury marokańskiej, który publikuje swoje utwory we Francji od 1973 r.

Twórczości Ben Jellouna, w której zacierają się granice między obrazowaniem realistycznym, a cudownością, fantastyką i iniryzmem, łączy w harmonijną całość aspekty tradycji i kultury Maghrebu z obrazem problemów społeczno-obyczajowych współczesnego Maroka. Pisarz czerpie inspiracje z baśni i opowieści ludowej, prowadząc dialog pomiędzy tradycjami powieści Zachodu i literaturą ustną świata arabskiego. W ten sposób transgresja kategorii estetycznych, polegająca między innymi na nieoczekiwanych zestawieniach elementów realistycznych i niezwykłych, staje się metaforą transkulturowych poszukiwań pisarza. W tym kontekście niezwykłość przybiera wymiar metaliteracki i intertekstualny.

Diachroniczna analiza prozy Ben Jellouna pozwala na podział jego twórczości na trzy okresy, w którym kolejno dominuje: „powieść-poemat” w utworach z lat 70, „powieść baśni” w tekstach z lat 80 i 90 oraz „powieść-reportaż” w dziełach z pogranicza roku 2000. W każdej z tych kategorii występuje swoisty sposób kreowania niezwykłości, mający swój ściśle określony cel. Stąd, mimo jednorodności tematycznej, pisarstwo Ben Jellouna podlega ciągłym przeobrażeniom literackim. Transformacje te ukazane zostały w kontekście przemian francuskojęzycznej literatury Maghrebu: niezwykłość, zaczerpnięta z ludowej kultury arabskiej i berberskiej, stanowi swoisty kod kulturowy. Pozwala on literaturze wyrażonej w języku „obcym”, poszukiwać inspiracji we współczesnym świecie, zachowując własną tożsamość i wpisując się w ciągłość kultury.